

10.33537/sobild.2022.14.1.7

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 09.11.2022
Kabul edildiği tarih: 05.01.2023
Yayınlanma tarihi: 31-01-2023

Article Info

Date submitted: 09.11.2022
Date accepted: 05.01.2023
Date published: 31-01-2023

LAOZİ EPİSTEMOLOJİSİNDE ZİTLİKLER VE ÇELİŞKİ İZLENİMLERİ

IMPRESSIONS OF CONTRADICTION IN LAOZI'S
EPISTEMOLOGY*

Gonca ÜNAL CHIANG

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi,
goncaunal@ankara.edu.tr

Anahtar sözcükler

Laozi; Daodejing; Zıtlıklar; Çelişki.

Keywords

Laozi; Daodejing; Opposites;
Contradiction.

Öz

Taoocu ekolün kurucusu Laozi'nın Daodejing metninde sıkça kullandığı çelişkili ifade yöntemi, antik dönem diyalektik düşüncenin Çin'de ortaya çıkan en iyi örneklerindedir. Düşünürün yaratıcı düzen Dao ile insan arasındaki ilişkiyi anlama ve analiz etme sürecinde sistematik bir metotla ortaya koyduğu bu evrensel yöntemin, hakikate ulaşma çabası içinde olan Taoocu düşünceye de ezoterik bir çekicilik kattığı söylenebilir. Toplamda beş bin im ve seksen bir bölümden oluşan Daodejing metni, evren ve varlığın yaratıcısı olan doğal düzen Dao'nun insan algısında var olamayacağını savunan bir çelişki izlenimiyle başlamaktadır. İlerleyen bölümlerde varlık ile yokluk, hareket ile sükunet, güç ile güçsüzlük, fayda ile faydasızlık gibi birbirinin karşısı olan kavramlara sıkça yer veren eser, bu açıdan bakıldığında zıtlıklar üzerine oluşturulmuş çelişkili önermeleri içeren bir metin izlenimi verebilmektedir. Ancak eser daha derinlemesine ve bütünsel bir bakış açısıyla incelendiğinde, içeriğinde geçen zıt kavramların temelde tek ve ortak bir prensibe bağlı olduğu ve bu sebeple de birbirleriyle çelişmediği anlaşılabilir. Taoocu düşüncenin temel amacı, ihtiyaç dışı istek ve beklentilerin güdümüne girerek yaratıcı düzen Dao'dan uzaklaşan insanı, varlığının temeli olan bu ideal düzene geri döndürebilmektir. Bu bağlamda Daodejing eserinde evrensel ve toplumsal gerçeklere dikkat çekmeye çalışan Laozi, zıtlıklar üzerinden kullandığı ve çelişki izlenimi yaratan ifadelerini insanlarda farkındalık yaratmak ve onlara Dao'nun mükemmel düzenini örnek göstermek amacıyla bir çeşit yöntem olarak kullanmıştır. Bu çalışmada Laozi epistemolojisine temel oluşturan ve kendi içinde başlıklara ayrılan çelişkili ifade yöntemi, Daodejing metninden yapılan alıntılarla açıklanmaya çalışılacaktır.

Abstract

Laozi, the founder of the Taoist school, often uses a contradictory narrative method in the Daodejing text. This method is one of the best examples of ancient dialectical thought in China. It can be said that this universal method, which the thinker put forward with a systematic method in the process of understanding and analyzing the relationship between Dao and humanity, adds an esoteric appeal to Taoist thought. The Daodejing text, which consists of five thousand words and eighty-one chapters in total, begins with the impression of a contradiction, which argues that the natural order Dao - the creator of the universe and existence, cannot exist in human perception. In the following sections, he frequently gives mentions to the opposite concepts such as existence and non-existence, movement and tranquility, power and weakness, utility and uselessness. From this point of view, it can give the impression of a text created on contrasts. However, when the work is examined from a more detailed and holistic perspective, it can be understood that the opposite concepts in its content are basically dependent on a common principle and therefore do not contradict each other. The main purpose of Taoist thought is to return the person who has moved away from the creative order of the Dao to this ideal order, which is the basis of existence. In this context, Laozi, who tried to draw attention to universal and social realities in his work Daodejing, used his expressions that create the impression of contradiction as a kind of method in order to raise awareness in people and to show them the perfect order of the Dao. In this study, the contradictory expression method, which forms the basis of Laozi epistemology, will be explained with examples from the Daodejing text.

* Bu konu 21-23 Mayıs 2022 tarihinde 15. Uluslararası Dil, Kültür ve Edebiyat Araştırmaları Kongresinde "Antik Dönem Taoocu Düşüncede Çelişkili Gerçekler" başlığı ile sunulmuş ancak çalışmanın tam metni hiçbir yerde (elektronik veya matbu) basılmamış ve yayımlanmamıştır.

Giriş

Çin geleneksel düşüncesinde birbirine zıt olan kavramlara dair ilk tespitlere, orijinali Çin metinleri arasında en eski döneme tarihlendirilen Değişimler Klasîği'nde rastlamak mümkündür¹. Evrende zıtlıkların etkileşimini ve bu etkileşim sonucu meydana gelen değişim ve dönüşümleri ortaya koyan bu klasik metin, antik dönem Taocu düşüncenin kurucusu Laozi'nin evren ve varlık görüşü için de önemli bir temel oluşturmuştur. Laozi'nin M.Ö. 6.yy'a tarihlendirilen metni Daodejing'de² dikkati ilk çeken; amaç ve yöntem bağlamında kullanılan zıt kavramlar ve zıtlıkların ortaya çıkardığı çelişki izlenimleridir.

Daodejing'in ilk cümlesi, evren ve varlığın yaratıcısı kabul edilen Dao'nun, insan algısında var olmasının olanaksızlığını vurgulayan bir çelişki ile başlar. Her şeyi var eden bu yüce yaratıcı görülemez, duyulamaz ve sözcüklerle ifade edilemez. O, evren ve varlığın ezeli ve ebedi yaratıcısıdır ancak beklenenin aksine güçsüz, irade kullanmayan ve varlığa hükmetmeyen bir karakterde tasvir edilmektedir. Metinde insan için öngörülen ideal karakterin ise kendini toplum hayatından soyutlamış, ilgisiz ve amaçsız bir münzevinin kişilik özelliklerini taşıdığı görülmektedir. Metnin tamamı incelendiğinde ise benzer şekilde; en güçsüz görünenin temelde en güçlü olduğu, varlığın yokluktan meydana geldiği, en etkili eylemin eylemsizlikle gerçekleşebileceği gibi çelişki izlenimleri içeren diyalektik düşünce tarzının ön plana çıktığı görülmektedir.

Laozi düşüncesinde temel amaç, ihtiyaç dışı oluşan aşırı istek ve beklentilerin etkisiyle yaratıcı Dao'nun kurduğu doğal yaşam düzeninin dışına çıkan insanı bu ideal düzene geri döndürebilme. Bu bağlamda metinde ilk olarak, insana yönelik bir çeşit farkındalık yaratma çabası dikkat çekmektedir. İnsan öncelikli olarak evren ve içindekileri var eden bu yaratıcı gücü tanımalı ve onun yarattığı varlıkların gerçek bilgisine ulaşmalıdır. Daodejing metni bu bağlamda incelendiğinde, metne hâkim olan çelişkili ifadelerin ve önermeleri çürüten olumsuz tespitlerin Laozi

epistemolojisine temel oluşturduğu ve insanı kendi varlığının temel ve değişmez prensibine, yani yaratıcı Dao'nun ideal düzenine geri döndürmede kullanılan önemli yöntemler olduğu anlaşılabilmektedir. Bu noktada Daodejing metninde öncelikli olarak iki yöntemin ön plana çıktığı görülebilmektedir. Bunlardan ilki "Olumsuz İfade/Reddetme Yöntemi" (反證表達), diğeri ise "Tersine İfade Yöntemi" (正言若反)'dir.

İki Yöntem Üzerine

Laozi Dao'ı tasvir ederken; "görülemez", "duyulamaz", "dokunulamaz" ve "sözcüklerle ifade edilemez" ifadelerini kullanır. Çünkü Dao'nun bilgisine insan duyuları ve becerileriyle ulaşmak mümkün değildir. Laozi felsefesinde ilk çelişki imajı da bu noktada başlar. Dao insan algısında yoktur ancak evreni ve varlığı yaratan bir yaratıcının gerçekte var olmaması mümkün olamaz. Bu noktada Laozi'nin, her şeyin yaratıcısı olan Dao'nun bilgisine ulaşma ve bu bilgiyi sözcüklere dökerek aktarma konusunda bir yöntem geliştirdiği görülmektedir. Bu yöntem; "olumsuz ifade ve reddetme yöntemi"dir (反證表達). O, Dao'ı ifade ederken «budur!» ifadesi yerine; «bu değildir!» ifadesini kullanmayı tercih etmekte; böylece ifade ettiklerine değil, ifade ettiklerinin dışında kalan ihtimallere dikkat çekmektedir. Söz konusu tasvirlerle metinden şu örnekler verilebilir: "Adlandırılabilen Dao, gerçek Dao değildir" ³ (Wang, 1994,s.1). "Ne üstü aydınlıktır ne de altı karanlık. Yaklaşarak başı görülmez, peşinden giderek ardı görülmez" ⁴ (Wang, 1994, s.13). "Dao, bakmakla görülemez, dinlemekle duyulamaz..." ⁵ (Wang, 1994, s.40).

Olumsuz İfade ve Reddetme Yöntemi ile Laozi hem Dao'nun insan algısı dışında bir varlığa sahip olduğuna dikkat çekmekte, hem de sözcüklerle ifade edilemez olan bu yaratıcıyı dilin ve sözcüklerin sınırlarının dışına çıkartarak, onun varlığını insan algısının ötesine taşımaktadır. Laozi'ya göre Dao; gözün gördüğü, kulağın duyduğu, dilin ifade ettiği değil bunların dışında kalandır; hepsinin ötesinde var olandır⁶.

¹ Yi Jing (易經): Çin'de yazının henüz var olmadığı M.Ö. 3000'li yıllara tarihlendirilen bu metin, üç dizimli trigram ve altı dizimli hegzagramlar üzerine kurulmuş sembollerden oluşmaktadır. Yazının bulunmasından sonra, Zhou Hanedanlığı hükümdarı Wen Wang (文王 M.Ö.1152-1056) tarafından bu semboller yorumlanmış ve açıklamaları metne eklenmiştir. Güneşin doğuşu ve batışı, mevsimlerin dönüşümü, iklimsel değişiklikler, yağmur, gök gürültüsü ve rüzgâr gibi doğa ve gök olaylarını konu eden metnin, bu olayların insan yaşamına ve insan duygularına olan etkileri hakkında da tespitlerde bulunduğu görülebilmektedir. Temelde üç ve altı dizimli sembollerin kullanıldığı Değişimler Klasîği'nde, her üç dizimi oluşturan iki farklı çizgi (爻象) bulunmaktadır. Bunlardan biri evrende güçlü, yaratıcı ve eril kutup olan yang'ı (陽) temsil ederken, diğeri yumuşak, kabullenici ve dişi kutup olan yin'i (陰) temsil eder. Yin ve yang her ne kadar iki zıt kutup olarak açıklansa da aslında bunların evrendeki doğal dönüşüm içerisinde birbirini var ettiği, birbirinden parça taşıdığı, birbirine dönüştüğü ve zamanla birbirinin yerine geçtiği söylenebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Hou, 1976).

² Taocu düşüncenin kurucusu olarak kabul edilen Laozi tarafından kaleme alındığı düşünülen Daodejing metni (MÖ. 6.yy), toplamda beş bin im ve seksen bir bölümden oluşmaktadır. İçerisinde sırasıyla evren, varlık (insan) ve siyaset konularına yer verilen metinde genel olarak evren ve

varlığın yaratıcısı olan doğal bir düzene işaret edilir. Tüm varlıklar bu doğal düzen içerisinde, kendi doğasına tabii olacak şekilde var olur, gelişir ve ölür. Ancak varlıklar arasında diğerlerinden üstün kabul edilen insan, ihtiyaç dışı oluşan aşırı istek ve beklentilerinin etkisiyle yaratıcı Dao'nun kurduğu bu doğal yaşam düzeninin dışına çıkar, ihtiyacı olandan çok fazlasını elde edebilmek amacıyla bu düzene müdahale eder ve zarar verir. Daodejing metni, yaratıcı düzen Dao'dan uzaklaşan insanı, bu düzene geri döndürebilmenin yöntemlerini sunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Unal Chiang, 2011: 155-170).

³ Daodejing Bölüm 1.

⁴ Daodejing Bölüm 14.

⁵ Daodejing Bölüm 35.

⁶ Laozi felsefesinin hem döneminde hem de kendinden sonra asırlar boyunca eleştiri almasına sebep olan konulardan biri; Laozi'nin sözcüklerle ifade edilemediğini söylediği bir yaratıcıyı beş bin imlik bir metinle ifade etmeye çalışması olmuştur. İşte bu noktada Laozi'nin kullandığı olumsuz ifade ve reddetme yönteminin söz konusu eleştirilere cevap niteliğinde olduğu da görülebilmektedir.

Daodejing metninde dikkat çeken ikinci bir yöntem ise “Tersine İfade Yöntemi” (正言若反)’dir. Laozi düşüncesinde Dao tarafından yaratılmış olan varlıkların iki farklı yönünün bulunduğu kabul edilmektedir. Değişimler Klasığı’nda de geçtiği gibi; dişi ile eril, sıcak ile soğuk, aydınlık ile karanlık, gece ile gündüz birbirinin karşıtı olmakla birlikte, temelde birbirini takip eden ve birbirini tamamlayan bir bütünselliğe sahiptir. Ancak Laozi’nın, yin-yang zıtlıklarını niteliksel açıdan çok, insan hayatında kazandıkları değerler açısından konu ettiği söylenebilir. Laozi’ya göre yaratıcı Dao tüm varlıkları eşit şartlarda ve aynı özden yaratmıştır. Bunlar farklı iki kutba ve farklı fiziksel özelliklere sahip olsalar da aralarında değer farkı bulunmamaktadır. Oysa varlığı hayatına dahil eden insan, ona kendi öznel bakış açısı ve ihtiyaçları doğrultusunda değer biçer ve aralarında farklılıklar oluşmasına neden olur. Bu sebeple varlığa insanın gözünden bakıldığında; güzelin karşıtı çirkin, iyinin karşıtı kötü ve değerlinin karşıtı değersizdir. Söz konusu farklar iyi, güzel ve değerli olarak nitelendirilen varlığa olan talebin artmasına; kötü, çirkin ve değersiz olarak nitelendirilen varlığın dışlanmasına neden olmaktadır. Bu da rekabetin ve karmaşanın en temel sebebidir. Laozi, Dao’ın ideal düzenine ve varlığın doğasına aykırı olan bu değer biçmeyi, metinde art arda gelen şu bölümlerde dile getirmektedir:

“Dünyada güzelin güzelliği vurgulandığında; bu, çirkinliği yaratır. İyinin iyiliği vurgulandığında; bu, kötülüğü yaratır. Çünkü varlık ve yokluk birbirinden doğar, zor ve kolay karşılıklı oluşur, Uzun ve kısa karşılıklı biçim alır, yüksek ve alçak birbirlerinin zıddından var olur”⁷ (Wang, 1994, s.2).

“Erdem ve yetenek övülmezse, halk rekabete girmez; Nadir bulunana kıymet verilmezse, halk hırsızlık yapmaz; Çekici olana bakılmazsa, halkın kalbinde fesatlık olmaz”⁸ (Wang, 1994, s.3).

Laozi bu düşünceden yola çıkarak Daodejing’de tersine bir yöntem kullanmaktadır. Adına “tersine ifade yöntemi” (正言若反) diyebileceğimiz bu yöntemle, varlığın tercih edilen yönüne değil tercih edilmeyen yönüne vurgu yapar. Böylece insanda bir çeşit farkındalık yaratmaya çalışır. Ona göre güzellik, iyilik, erdem, yetenek gibi olumlu kavramlar övülmemeli, göz önüne çıkartılarak varlıklar arasında rekabet ortamı yaratılmamalıdır. Bu bağlamda Laozi bu kavramların zıddı olan kavramlara dikkat çekerek insan algısında bir tür denge sağlamayı amaçlamaktadır (Wang-Tang,1994:37). Örneğin; eylemsizlik görüşüyle eylemi, güçsüzlük düşüncesiyle

gücü, bilgisizlik düşüncesiyle bilgiyi ön plana çıkarmakta; yokluk ve boşluğu vurgulayarak varlığa, faydasızlığı yücelterek gerçek faydaya dikkat çekmektedir. Söz konusu zıtlıkların metin içindeki en çarpıcı örnekleri şunlardır:

1. Eylemsiz Kalarak Eylemde Bulunmak 無為

Laozi’nın “tersine ifade yöntemi” ile ön plana çıkardığı ilk görüş “eylemsizlik” tir. Ancak Laozi’da eylemsizlik “hiçbir şey yapmamak” anlamına gelmez (Wang-Tang, 1994, s.38). Onun eylemsizliği; doğanın düzenine aykırı davranışlarda bulunmamak, ihtiyaç dışı gelişen aşırı istek ve beklentiler içerisine girmemek, düzen bozucu hal ve davranışlar göstermemektir. Dao, insan ve diğer varlıklar için ideal bir düzen kurmuştur. İnsana düşen görev, bu ideal düzen içerisinde kendini ön plana çıkarmayan, kontrolcü ve baskıcı olmayan, mütevazı, sakin ve uyumlu bir tavır sergilemektir. Laozi’ya göre bu eylemsiz tavır sayesinde insan gerek doğal yaşamında gerek toplum yaşamında ve hatta siyaset ve yönetimde kendisi ve çevresi için en ideal düzeni sağlayabilir.

Daodejing’de eylemsizlik; ilk aşamada yaratıcı Dao’a atfedilmektedir. Bu yöntem, onun faaliyetinin ve yönteminin en önemli özelliğidir. Laozi Dao’ı yaratıcı bir güç olarak düşünürken onu irade sahibi, emirler veren, varlıklar için ödül ve ceza hazırlığı yapan bir tanrı konumuna getirmez. Onun, varlıkları meydana getirirken bir amacı ve varlıktan beklentisi yoktur. Dao tarafından oluşturulan, ya da Dao’ın kendisi olarak ifade edilebilen yaratılış eylemi önceden planlanmış bir olay da değildir. Bu, yalnızca tüm varlıkları içinde barındıran ve kendiliğinden var olan bir düzen, kusursuz bir oluştur. Dao’ın eylemsizliği; doğanın ve doğal düzenin kendisidir. Dolayısıyla; Dao’ın yaratma yöntemi, varlığın kendi yöntemidir. Dao zaten var olan doğal düzenin içinde, eylemsiz kalmak suretiyle ve en doğal haliyle varlıkları meydana getirmekte ve düzenin devamlılığını sağlamaktadır⁹.

Daodejing’de eylemsizlik ikinci aşamada insanların özellikle de yetki sahibi liderlerin Dao’dan örnek alması gereken ideal bir yöntem olarak tasvir edilmektedir. Laozi’ya göre iyi bir yönetici, halkını eylemsizlik yöntemiyle yönetir. Yöneticinin eylemsizliği; halkını zora sokacak aşırı müdahalelerde bulunmaması, doğal düzene aykırı karar ve davranışlardan uzak kalması, kişisel istek ve beklentileri doğrusunda hedefler belirlememesi ve halkını kendi çıkarları doğrultusunda yönetmeye çalışmaması anlamlarına gelmektedir. Laozi’ya göre yönetici ne kadar az müdahale ederse, halk doğal düzen içerisinde o kadar huzurlu bir yaşama sahip olacaktır. Çünkü Dao’ın varlığa, hükümdarın ise halka

⁷ Daodejing Bölüm 2.

⁸ Daodejing Bölüm 3.

⁹ Benzer bir düşüncüyü Konfüçyüs’ün yaratan ve yöneten Gök inancında da görmek mümkündür: “Gök ne söyler? Dört mevsim [kendiliğinden] dönüşür, varlıklar [kendiliğinden] oluşur, gök konuşur mu?” Ayrıntılı bilgi için bkz. (Lunyu, 2003: 282).

yönelik her gereksiz müdahalesi onları doğal düzenin dışına iter, kendi tabiatlarından ve doğal gelişimlerinden uzaklaşmalarına sebep olur. Bu sebeple Laozi'nın liderlere önerisi; eylemsiz kalarak ideal yönetimi gerçekleştirmeleri yönündedir. Söz konusu görüşler Daodejing'de şu bölümlerde görülebilmektedir:

*“Daimî Dao eylemsiz kalarak gerçekleştirir tüm eylemleri. Hükümdar da bu yöntemi muhafaza edebilirse, tüm varlıklar kendiliğinden gelişir”*¹⁰ (Wang, 1994, s. 41).

*“En iyi lider, insanların belli belirsiz varlığından haberdar olduğu liderdir; En iyi liderler kaygısız ve eylemsiz dururlar, nadiren ama kıymetli söz söylerler. İşler başarıyla tamamlandığında, halk bu başarıyı kendiliğinden gerçekleştirmiş zanneder”*¹¹ (Wang, 1994, s.18).

2. Güçsüzlükle Gelen Gerçek Güç 柔弱

Laozi'nın “tersine ifade yöntemi” ile ön plana çıkardığı ikinci bir görüş “güçsüzlük”tür. Daodejing'de öncelikli olarak her şeyi var eden yüce yaratıcı Dao'ın “güçsüz” olduğundan söz edilerek beklentinin aksine bir ifade kullanılmaktadır: *“...güçsüzlük Dao'ın yöntemidir”*¹² (Wang, 1994, s.47).

Laozi'nın Dao'ı tasvir ederken kullandığı bu sıfat aslında Dao'ın varlıkları yaratırken sarf ettiği güç ve izlediği yöntemle ilgilidir (Tang, 2006, s. 20). Laozi'ya göre Dao varlıkları yaratırken baskın ve güçlü bir karaktere bürünmez. O, her şeyin kendiliğinden oluşup değiştiği doğal bir düzendir. Tüm varlıklar bu doğal düzen içerisinde hiç zorlanmadan yaratılır ve yaratıcılarına geri dönerler. Laozi'nın; irade sahibi, yarattığı varlıklara yaptırım uygulayan ve her şeyi kontrol altında tutan yaratıcı sıfatından arındırdığı Dao, varlıklar üzerindeki belli belirsiz etkisiyle tüm evreni içine almakta ve sonsuz gücünü güçsüzlük imajıyla işletmektedir.

Benzer şekilde Daodejing'in elli ikinci bölümünde geçen; *“küçük olanı görmeye aydınlanma, zayıf olanı muhafaza etmeye güç denir”*¹³ (Wang,1994, s.61) cümlesinde Dao'a istinaden kullanılan “küçük olan” (小) ve “zayıf olan” (柔) sözcükleri Dao'ın varlığı yaratırken kullandığı yöntemi ve insanlar üzerinde bıraktığı izlenimi temsil etmektedir (Wu, 2003, s. 333). Laozi'ya göre Dao'ın kendini göz önüne çıkarmayan ve güç gösterisinde bulunmayan mütevazı karakteri insan için de gerçek gücün en ideal modelidir. Bu bağlamda; Laozi düşüncesinde ideal insan veya bilge kişi karakterine atfedilen “mütevazılıkla gelen gerçek güç” düşüncesi ön plana çıkmaktadır: *“Bundandır ki bilge kişi kendini geride tutarak öne çıkar; kendini dışarda tutarak dahil olur.*

*Bunların sebebi bencil olmaması değil midir? O, bencil olmadığı için çıkar sağlar”*¹⁴. (Wang,1994, s.7)

Laozi düşüncesinde, *“Dünyanın en güçsüz varlığı, dünyanın en güçlü varlığının üstesinden gelebilir”*¹⁵. (Wang,1994, s.52) Çünkü ancak alçakgönüllü, gösterişsiz ve geri planda durmayı başarabilen bir karakter gerçek gücü içinde barındırmaktadır. Daodejing'de “güçsüzlüğün gücü” görüşü, iki temel metafor ile örneklendirilmektedir. Bunlardan biri “su”, diğeri ise “bebek”tir. Laozi, metnin sekizinci ve yetmiş sekizinci bölümlerinde ayrı ayrı “su”yu tasvir etmektedir: *“Su, pek çok insanın tenezzül etmeyeceği [alçak] yerlerde durur, bu yüzden Dao'a en yakın olan o'dur”*¹⁶. (Wang, 1994, s.7)

*“Dünya üzerinde hiçbir şey yoktur ki, sudan daha yumuşak ve esnek olsun; ama yer yüzünde sağlam ve kuvvetli hiçbir varlık yoktur ki, suya üstün gelsin. Suyu değişmez tabiatıdır bunun sebebi”*¹⁷.(Wang, 1994, s.90)

Su canlı varlıklar için yaşam kaynağıdır; ancak su hep aşağı ve alçak yerlere doğru akar. Suyun bu özelliğini insan karakterine örnek olarak gösteren Laozi, bilgi ve yeteneklerle donatılmış olan erdemli insanın sahip olduğu tevazuya vurgu yapmaktadır. Ona göre Dao'a ayak uydurabilen ve onun bir parçası olabilen insan suyun özelliklerine sahiptir. Bu kişi aynı anda hem güçlü hem de alçakgönüllü olabilir.

Su esnektir, yumuşak dokusu sayesinde onunla temas eden her şeyi sarıp sarmalar, zarar görmez, zarar vermez, tabiatı gereği her şeye uyum sağlar, hiçbir varlıkla ters düşmez, çatışmaz. Ancak suyun bu uysallığı, doğal karakterini değiştiremez. İçine girdiği ve şeklini aldığı nesnenin sınırları ortadan kalktığında su kendi şekline geri döner; çünkü dünya üzerinde hiçbir varlık, onun gerçek tabiatını değiştiremez. Görünüşte her şeyle uyum sağlayan su, temelde hiçbir dış gücün değiştiremeyeceği derecede sağlam bir karaktere sahiptir. Dünya üzerinde tüm varlıkların şekilsel özelliklerini birebir taklit edebilecek kadar yetenekli, ancak kendi tabiatını asla değiştirmeyecek kadar kuvvetlidir. Laozi'nın gözünde varlık ve insanın sahip olabileceği gerçek güç tam da bunu ifade etmektedir.

Laozi, metnin altmış altıncı bölümünde de yoğun suları barındıran büyük ırmakları tasvir eder: *“İrmaklar ve denizler vadilerin hükümdarı olabilirler, çünkü onlar altta kalmayı iyi bilirler, vadilerin hükümdarı olabilmelerinin sebebi de budur”*¹⁸. (Wang, 1994, s. 80)

Bu örnekte de aşağı konumda bulunarak tüm sıkıntıların sorumluluğunu üstlenebilen, zorlukların altında ezilmekten korkmayan, diğer varlıkları (insanları)

¹⁰ Daodejing Bölüm 37.

¹¹ Daodejing Bölüm 17.

¹² Daodejing Bölüm 40.

¹³ Daodejing Bölüm 52.

¹⁴ Daodejing Bölüm 7.

¹⁵ Daodejing Bölüm 43.

¹⁶ Daodejing Bölüm 8.

¹⁷ Daodejing Bölüm 78.

¹⁸ Daodejing Bölüm 66.

alçaltmak değil yaşatmak için çaba harcayan kişilerin, hakimiyetle güçlü bir bağ kurabildikleri dile getirilmektedir. Laozi'ya göre bu insanlar, sahip oldukları mütevazı tavır ve inisiyatif alabilme yeteneği sayesinde gerçek güce ulaşabilen insanlardır.

Laozi güçsüzlüğün aslında gerçek gücü temsil ettiğine dair benzer bir örneği de metnin elli beşinci bölümünde kullandığı bebek metaforu üzerinden vermektedir: “*Erdemi bütün yoğunluğuyla kapsayabilen kişi, yeni doğmuş bir bebek gibidir. Zehirli böcekler onu ısırmasın, vahşi hayvanlar ona saldırmaz, yırtıcı kuşlar onu kapmaz*”¹⁹. (Wang, 1994, s.64)

Bebek metaforu, Laozi'nın ideal insan profilini tanımlarken sıkça başvurduğu bir yöntemdir. Bebek; Dao tarafından yaratılan insanın en saf ve en doğal halini temsil etmektedir, bu sebeple insan karakterinin Dao'a en yakın halidir. Gerçek erdeme sahip kişi tıpkı bir bebek gibi ihtiyaç dışı isteklerden ve beklentilerden uzaktır. Saf, doğal ve zararsız tavrı sayesinde diğer varlıklar tarafından tehdit olarak algılanmaz, bu sebeple de zarar görmez. İhtiyaç dışı beklentilere girmediği için, doğadaki hiçbir canlıya rakip olmaz, böylece tehlikeye düşmez. Bu durumun da yine Laozi'nın metinde sıklıkla dile getirdiği güçsüzlükle gelen gerçek gücü temsil ettiği görülebilmektedir.

3. Bilgisiz Kalarak Hakiki Bilgiye Ulaşmak 無知

Laozi'nın “tersine ifade yöntemi” ile ön plana çıkardığı üçüncü bir görüş “bilgisizlik”tir. Daodejing metninin üçüncü, onuncu ve on dokuzuncu bölümlerinde özellikle vurgulanan “bilgisizlik” önerisiyle gerekli bilgi değil; insan karakterini olumsuz yönde etkileyen, kişinin kendini diğer varlıklardan üstün görmesine ve doğal düzene karşı çıkmasına sebep olan ihtiyaç dışı ve aşırı bilgi dışlanmaktadır. “*Bilge kişi yönetimdeyken ... halkı bilgisiz ve isteksiz bırakır*”²⁰ (Wang, 1994, s.3). “*Halkı sevip devleti yönetirken, çokbilmişlikten geri durabilir misin?*”²¹ (Wang, 1994, s.9). “*Alimlik bir kenara bırakılır, bilgiçlik terk edilirse; bu, halka yüz kat fayda sağlar*”²² (Wang, 1994, s.20).

Laozi'nın ihtiyaç dışı bilgiyi eleştirdiği bu örneklerde, bilgiçlikten uzak duran bir insanın bundan fayda sağlayacağını söylemesi anlaşılabilir bir durumdur. Ancak “alimliğin bir kenara bırakılması” fikri bazı soru işaretlerinin oluşmasına sebep olabilmektedir. Çünkü Laozi, Daodejing'de sıklıkla “alimlik veya bilgelik”

sözcüğünü kullanarak bilge kişiye dikkat çekmiş, onu yaratıcı Dao'ın doğasına ayak uyduran, düzene aykırı davranışlarda bulunmayan ve insanlara örnek olabilecek ideal insan olarak tanımlamıştır. Ancak burada Laozi'nın eleştirdiği alimlik hali, alimliğin içeriğiyle değil şekilselliğiyle ilgilidir. Bilge kişi; üzerine düşen görevi etrafındakilere hissettirmeden yapan, gereksiz eylemde bulunmayan, her şeyin doğal düzene uygun şekilde kendiliğinden gelişim göstermesine yardımcı olan ve sahip olduğu bu erdemle övünmeyen kişidir. Oysa alimliği yalnızca bir ad olarak üstlenen, bu adı kullanarak kendini yücelten, bunu bir irade aracı haline getiren kişi ne kendine ne de etrafına fayda sağlayabilir. Bu sebeple Laozi, insanı ideal benliğinden uzaklaştıran bilgiye sahip olmaktansa bilgisiz kalmayı tercih eder. Çünkü hakiki bilgi, yalnızca kendini gereksiz bilgiden soyutlayabilen insanın ulaşabileceği bir hedeftir.

4. Varlığın Yokluk ve Boşluktan Meydana Gelmesi 無與有

Laozi'nın “tersine ifade yöntemi” ile işaret ettiği diğer bir kavram ise “yokluk”tur (無). Daodejing metninin kırkinci bölümünde “*Yeryüzünde her şey varlıktan, varlıksa yokluktan meydana gelir*”²³ (Wang, 1994, s.47) cümlesi dikkat çekmektedir. Cümlede varlık “yö” (有) imi ile yokluk ise “wü” (無) imi ile verilmiştir. Wü ve yö imlerinin sahip olduğu kelime anlamları, sözcüklerin metinde üstlendikleri anlam ve içerik hakkında önemli ipuçları vermektedir. Wü'nün kelime anlamı “yokluk”, “hiçlik” ve “boşluk”tur (Gao, 2003); Yö imi ise “varlık” ve “var olma” (Gao 2003) durumunu ifade etmektedir.

Laozi'ya göre; var olan her şey, bir tür var olmama ve boşluk durumunun içinden gelmekte, yoktan var olmaktadır (Yu, 2004, s.2). Bu sebeple Daodejing'in ilk bölümünde yokluk ve boşluk anlamına gelen wü, tüm varlıkları kapsayan ve yaratılış sürecinin ilk aşamasını oluşturan “yer ve göğün” başlangıcı olarak tanımlanmaktadır: “*[yokluk 無], yerin ve göğün başlangıcı, [varlık 有], tüm varlıkların anasıdır.*”²⁴ (Wang, 1994, s.1) Bu açıdan bakıldığında Laozi'nın “yokluğu” varlığın var olma koşulu olarak gördüğü ve onu Dao'a eş tuttuğu anlaşılabilir²⁵.

Metnin dördüncü bölümünde de Dao'ın özü bir tür “boşluk” haliyle ilişkilendirilmiştir. “*Dao'ın özü boşluktur, faaliyeti tükenmez*” cümlesiyle temsil edilen bu görüşe göre Dao'ın özü boşluktur, çünkü o hiçbir şeyle

¹⁹ Daodejing Bölüm 55.

²⁰ Daodejing Bölüm 3.

²¹ Daodejing Bölüm 10.

²² Daodejing Bölüm 19.

²³ Daodejing Bölüm 40.

²⁴ Daodejing Bölüm 1.

²⁵ Daodejing'de evren ve varlık düşüncesi temel olarak Dao kavramı üzerine kurulmuş olmakla birlikte; evrenin oluşumu ve varlığın yaratılış sürecinde görev alan başka kavramların varlığı da dikkat çekmektedir. Daodejing'in ilk bölümünden başlayarak metinde sık sık adı geçen wü ve yö kavramları bunlar arasındadır. Daodejing'de wü ve yö iki farklı

anlam ve kademeye sahiptir. Bu kademelerden biri metafiziksel dünyada diğeri ise fiziksel dünyada anlam kazanmaktadır. Daodejing'in birinci bölümünde adı geçen wü; Dao'ın metafiziksel dünyada yer alan “özü”nü ifade etmekte ve yer ile göğün başlangıcı olarak tasvir edilmektedir. Yö ise Dao'ın varlıkları yaratmada kullandığı “yaratma gücü”nü yani “yöntemi”ni ifade etmektedir. Bu sebeple Dao'ın öz benliğinin, kendi yöntemine temel oluşturması ve Laozi'nın da bu durumu; “*varlık (yö) yokluktan (wü) meydana gelir*” ifadesiyle belirtmesi anlaşılabilir. Buna göre; Dao'ın yaratma yöntemi kendi benliğine dayanmakta ve Dao bu yöntem sayesinde her şeyi var etmektedir. Laozi bu durumu da “*Yeryüzünde her şey varlıktan (yö) meydana gelir*” ifadesi ile belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Unal Chiang, 2022).

tamamlanmamış, kendini sınırlandırmamıştır; sayısız potansiyel ve ihtimali benliğinde barındırmakta ve her varlığa var olabilmesi için gerekli alanı sağlamaktadır. Söz konusu görüşün on birinci bölümde maddesel dünyadan verilen örneklerle daha net açıklandığı görülebilmektedir: “Otuz dingil tekerlerin ortasında birleşir, aralarında oluşan boşluktur arabayı faaliyete geçiren. Kilden yapılmış kapların içlerinde oluşan boşluktur onları işe yarar yapan. İnşa edilirken eve kapı ve pencereler açılır, evin içinde oluşan boşluktur onu kullanılabilir kılan.”²⁶ (Wang, 1994, s.9).

Bu alıntıda; araba tekerlerini birleştiren dingillerin, dingil ve teker arasında kalan boşluk sayesinde hareket edebildiği ve bu sayede arabanın faaliyete geçtiği; kilden yapılan kapların içinde kalan boşluk sayesinde kullanılabilir olduğu; inşa edilen binaların içlerinde kalan boşluklar sayesinde kullanım amacına ulaştığı vurgulanmaktadır. Diğer bir deyişle, varlığın (yöu), faydalı olabilmek için ihtiyaç duyduğu en önemli şartın boşluk (wü) olduğuna dikkat çekilmektedir.

Laozi'ya göre var olan her şeyin temeli bir çeşit yokluk ve boşluk haline dayanır. Bu sebeple o, yaratıcı Dao'ın öz'ünü ifade ederken wü (yokluk, boşluk) sözcüğünü tercih eder. Çünkü Laozi'ya göre evren ve tüm varlıklar sonsuz bir boşluk içerisinde yoktan var olmuşlardır. Dao tarafından yaratılan her şey fiziksel dünyada varlık ve fonksiyon kazanır, bu da var olma durumunu (yöu) ifade eder. Dao tarafından yaratılan her varlık, sahip olduğu fonksiyonu harekete geçirmek için bir potansiyelle ihtiyaç duyar. Bu bağlamda, yöu varlığın fonksiyonu iken, wü bu fonksiyonu etkin hale getirebilecek öz ve potansiyeldir.

5. Tersine Dönüşüm 正言若反 ve Faydasızlıkla Gelen Fayda 無用之用

Doğada her şey değişim ve dönüşüm içerisinde. Değişim denilen şey temelde birbirine zıt olan iki kutbun karşılıklı dönüşümüdür. Bu kurala göre birbirine zıt olan kutuplar değişim ve dönüşüm için birbirine potansiyel oluşturur. Yani güçlüye dönüşmenin ön koşulu güçsüz olmaktır, genişlemenin ön koşulu dar olmaktır, var olabilmek için öncelikle yok olmak, yok olmak için ise öncelikle var olmak gerekmektedir. Laozi'nın gözünde bu kural düzenin bir parçası, tabii bir yin yang dengesidir. Ancak Laozi'nın bu noktada asıl dikkat çekmeye çalıştığı düşünce şudur: sürekli gelişim içerisinde olan bir varlığın veya bir olgunun, gelişiminin son noktasında ulaştığı en güçlü seviye aslında onun zayıflamaya ve güçsüzmeye başladığı seviyedir. Çünkü o artık erişebileceği en uç seviyeye erişmiştir. Dolayısıyla; güçlü sıfatına sahip olan her varlık aslında güçsüzmeye doğru bir değişim ve gerileme içerisine girmiş demektir. Aynı şekilde güçsüz olan bir varlık da en güçsüz seviyeye ulaştığı anda güçlü olmaya doğru bir ilerleme içerisine girmiş anlamına

gelmektedir. Laozi'nın bu görüşü; Daodejing'in otuzuncu bölümünde geçen “Gelişiminin en üst noktasına ulaşan varlık için güçten düşme aşaması başlar”²⁷ (Wang, 1994, s.35) cümlesinde de net olarak ifade edilmiştir.

Aynı mantıktan yola çıkarak “Bir şeyin sonlanması isteniyorsa, önce onun yükselişini sağlamak gerekir. Bir şeyin mahrum kalması isteniyorsa, önce ona bahşetmek gerekir”²⁸ (Wang, 1994, s.40) cümlelerini de yorumlamak mümkündür. Buna göre, yükselerek en üst seviyeye ulaşmayan hiçbir şey zayıflayıp ortadan kalkma durumuna düşmez; sahiplik duygusunu yaşamayan hiç kimse, kaybetme duygusunu da yaşayamaz.

Laozi'nın “tersine dönüşüm” kuralıyla paralel olarak vurguladığı diğer bir kavram ise “faydasızlık” (無用)'tır. Laozi “faydalı” ve “faydasız” kavramlarını, insanların varlıklar hakkında sahip olduğu genel görüş üzerinden değerlendirmekle birlikte, konuya tersinden bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Bu konuda Daodejing'in yirmi ikinci bölümünde geçen şu cümleler dikkat çekicidir: “Eğrilirse düzleşir, boşalırsa dolar, eskirse yenilenir”²⁹ (Wang, 1994, s.28).

Laozi'nın bu bölümde söz ettiği eğri-düz, boş-dolu, eski-yeni kavramları birbirlerinin zıddı olarak anlam kazanmaktadırlar. Dao'ın yarattığı var olma döngüsü içerisinde; eğri olma, boş olma ve eski olma halleri insanlar için tercih edilmeyen birer zayıflık ve faydasızlık göstergesidir. Laozi'nın bu kavramların zıddı olarak verdiği düz olma, dolu olma ve yeni olma halleri ise herkes tarafından tercih edilen güçlülüğün ve faydanın ifadesidir. Ancak Laozi'ya göre birbirine zıt olan bu kavramlar temelde birbirlerinin var olma şartını oluşturmaktadırlar. Evrendeki değişim ve döngü sürecinde faydalı ve faydasızlık sıfatları da zamanla birbirine dönüşmektedir. Buna göre, düz olan zamanla eğrilir, dolu olan zamanla boşalır, yeni olan ise zamanla eskir. Diğer yönden düşünülecek olursa; bir şeyin düzleşme yönünde gelişim göstermesinin temel şartı eğri olması, dolmasının şartı boş olması, yenilenmesinin şartı ise eski olmasıdır. Laozi'nın yaygın görüşün tersine bir bakış açısıyla yaklaştığı bu görüşe göre nesnelere zayıf ve faydasız halleri, zaman içinde güçlü ve faydalı olmalarının temel şartını oluşturmaktadır.

Dao Düşünce Ekolü'nün Laozi'dan sonra gelen en önemli temsilcisi Zhuangzi³⁰, faydasızlığın faydası konusuna Laozi'nın açtığı kapıdan dahil olmuş ve konuya çok daha somut bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Zhuangzi, kendi adını taşıyan “Zhuangzi” (莊子) eserinin “Özgür Yolculuk” (逍遙遊) bölümünde faydalı-faydasız ayrımı tartışmasını dört anekdot üzerinden vermektedir. Anekdotlarda insanların bireysel ihtiyaçlarını karşılama konusunda yetersiz gördükleri kimi varlıkları görmezden geldiklerinden ve bu sayede bu varlıkların özgürce

²⁶ Daodejing Bölüm 10.

²⁷ Daodejing Bölüm 30.

²⁸ Daodejing Bölüm 36.

²⁹ Daodejing Bölüm 22.

³⁰ Zhuangzi 莊子 MÖ.369-286.

yaşama hakkını kullanabildiklerinden söz edilmektedir³¹. Sözü geçen anekdotlardan en çarpıcı olanı, Huizi ve Zhuangzi arasında geçen bir diyalog üzerine kurulmuştur. Fiziksel yapısı sebebiyle mobilya yapımına uygun olmayan bir ağaç Huizi tarafından işe yaramaz ve faydasız olarak görülmektedir. Zhuangzi ise bu ağacın hem boş bir araziye dikilerek gölgelik olmak suretiyle insanlara fayda sağlayacağını hem de mobilya yapılmak üzere kesilmek zorunda kalmadığı için yaratılışına uygun biçimde özgürce yaşamaya devam edebileceğini savunmaktadır³². Zhuangzi'ye göre herkesin "faydasız" kabul ettiği bu ağaç, faydasızlığı sebebiyle hem insanlara hem de kendine daha büyük bir fayda sağlayabilmektedir. Duruma Laozi bakış açısıyla yaklaşan Zhuangzi, bu anekdot aracılığıyla Laozi'nin ortaya attığı "faydasızlıkla gelen gerçek fayda" görüşüne de açıklama getirmiş olur.

Sonuç Yerine

Düşüncede ve düşüncenin ifade sürecinde ortaya çıkan çelişkilerin zıtlıklardan doğduğu bilinmekle birlikte, her zıtlığın çelişki yarattığını söylemek doğru olmayabilir. Laozi düşüncesinde sıkça kullanılan ve okuyucuya çelişki izlenimi veren zıt kavramların düşünürün dönemdaşlarından farklı bir üslupla ortaya koyduğu görüşlerine dikkat çekmek amacıyla kullandığı bir yöntem olduğu anlaşılabilir. Laozi kimi yerde "dil ve sözcükler aracılığıyla ifade etmenin mümkün olmadığı"ni savunduğu bir kavramı dil ve sözcüklerle ifade etmekte, kimi yerdeyse zıt kavramları kullanarak yaratıcı düzen Dao'nun tanınma ve anlaşılma sürecine farklı bir boyut kazandırmaktadır.

Laozi'nin metni Daodejing'in ilk cümlesi söze "Dao'nun insan algısında var olmadığı"nın bilgisini vererek başlar. Evren ve varlığı var eden bu yüce güç fiziksel olarak yoktur. Çünkü Dao, insanın duyularıyla ulaşabileceği ve diliyle aktarabileceği tüm bilgilerin dışında kalandır. Bu sebeple Laozi Dao'nun özünü tasvir etmeye yönelik kurulan tüm cümleleri olumsuzlar veya reddeder. Bu noktada insan için Dao'a ulaşmanın yolu onun özünü aramak değil, onun yöntemini takip etmek ve bu yöntemle kurduğu ideal düzenin bir parçası olabilmektir. Bu açıdan bakıldığında, insanın evren ve varlıkla olan ilişkisinde, kendisinden beklenenin aksine bir tavır takınması, istek ve beklentilerinin aksine hareket ederek tercih edilmeyeni tercih etmesi beklenmektedir. Yani insan için "varlık, bilgi, güç, hareket ve fayda" gibi hedefler yerini yokluğa, bilgisizliğe, güçsüzlüğe, eylemsizliğe ve faydasızlığa bırakmalıdır. Çünkü her şeyi yaratan, evren ve varlık için en ideal düzeni oluşturan Dao'nun yöntemi budur.

Laozi, geliştirdiği "olumsuz ifade yöntemi"yle yaratıcı Dao'nun bilinemez özüne atıfta bulunurken; "tersine ifade yöntemi"yle Dao'nun yaratma yöntemini tasvir etmektedir. O, Dao'nun ne olduğunu değil ne olmadığını söyleyerek "gerçek anlam"ı dilin ve sözcüklerin çizdiği sınırların

dışına çıkarmıştır. Dao'nun gücüne değil güçsüz duruşuna dikkat çekerek gerçek gücün tanımını değiştirmiştir. İnsanın istek, beklenti ve tercihlerine yön veren iyi, güzel, güçlü, faydalı gibi olumlu kavramların zıddını vurgulayarak, sürekli değişim içerisinde olan evrende her an her şeyin zıddına dönüşebileceğinin mesajını vermiş ve ihtiyaç dışı gelişen istek ve arzuların vadettiği hazın beyhudeliğine dikkat çekmiştir.

Zıtlıklar üzerine geliştirdiği iki temel yöntemle insanın yaratıcı Dao'ı tanıma ve varlıkla ilişki kurma sürecine doğru yönde ışık tutmaya çalışan Laozi'nin, bu süreçte hem kendi felsefesini anlamaya çalışanlara önemli bir anahtar sunduğu hem de temeli değişim ve dönüşüm üzerine kurulmuş olan geleneksel Çin felsefesine derin izler bıraktığı söylenebilir.

Kaynakça

- Gao, S. (2003). *Zheng Zhong Xing Yin Yi Zong He Da Zi Dian (Zheng Zhong İm, Ses, Anlam Büyük Sözlük)*, Taipei: Zheng Zhong Shu Ju.
- Hou, Q. (1976). *Wang Bi Yixue Zhi Yanjiu (Wang Bi Değişimler Klasığı Öğretisi Araştırmaları)*, Taipei: Jiaxin Shuini Gongsu Wenhua Jijinhui.
- Lunyu (2003). *Si Shu Du Ben (Dört Kitap Okumaları)*, Taipei: San Min Shuju, Taipei.
- Tan, Y. (2006). *Fanzhi Dao Zhi Dong Yu Shu Zhi Qi Ji Laozi Maodun Zhuanhua De Fangfa He Sixiang (Laozi Çelişkilerinin Dönüşümüne Dair Yöntem ve Düşünce)*, Qián Xínán Mínzú Shífàn Gāodēng Zhuānkē Xuéxiào Xuébào, (1), 18-21.
- Unal Chiang, G. (2011). *Üç Yönüyle Dao De Jing: Evren, İnsan ve Siyaset, Felsefe Dünyası*, (54), 155-170.
- Unal Chiang, G. (2019). *Zhuangzi'da Özgürlük Düşüncesi: Özgür Yolculuk Bölümü Üzerinden Bir İnceleme*, Dört Öge, (16), 47-65.
- Unal Chiang, G. (2022). *Yol ve Erdem*, İstanbul: Can Yayınları.
- Wang, B. (1994). *Lao Tzu*, Taipei: Xue Hai Chubanshi.
- Wang, K.- Tang, S. (1994). *Taolun Laozi Sixiang Neizai de Maodun Chongtu (Laozi Düşüncesinde İçsel Çelişki ve Çatışmalar)*, Shandong: Shandongshi Zhexuebao.
- (Doi: 10.16456/j .101-5973.194.03.08, 36-39).

³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Unal Chiang, 2019: 47-65).

³² Anekdot için bkz. (Zhang, 2005:13-14).

- Wu, Y. (2003). *Lao Tzu Jie Yi (Lao Tzu'yi Anlamak)*,
Taipei: San Min Shu Ju.
- Yu, P. (2004). *Lao Tzu Du Ben (Lao Tzu Okumaları)*,
Taipei: San Min Shu Ju.
- Zhang, S. (2005). *Zhuangzi Duben (Zhuangzi Okumaları)*,
Taipei: Sanmin Shuju.